

DÉLVIDÉKI NYELVEMLÉKEINKRŐL

A jubileum, a megemlékezés nemcsak az ünnep ideje, hanem az elmélyedő vizsgálódásé, a helyzetfelmérése, némiképpen a számadásé is. Bibliai metaforával élve - feltehetjük magunknak a kérdést, hogyan bántunk a ránk bízott talentumokkal, nemzeti múltunk értékeivel, műveltségünk, hagyományaink relikviáival. Hiszen a nyelv, az anyanyelv fönmaradt emlékei kétségkívül a legbecsesebbek közé tartoznak.

Az egyetemes magyar nyelv emlékei, szövegei - gondolok itt elsősorban az Árpád-kor kétségtelenül legjelentősebb szövegemlék-együttesére (Halotti Beszéd, Ómagyar Mária-siralom, Gyulafehérvári Sorok, Königsbergi Töredék és Szalagjai) - jól ismertek, hozzáférhetőek, új kiadásokat érnek meg, benne vannak a tantervekben, tankönyvekben, és így a különböző iskolatípusnak megfelelően ma már dicséretes módon nagy teret kap feldolgozásuk az iskolai órákon is.

Több kitűnő forráskiadvány-sorozat is indult az utóbbi évtizedben. 1985. óta folyamatosan jelennek meg a Régi magyar kódexek sorozat darabjai az egyes nyelvemlékek hasonmásával és betűhű átiratával, majd valamivel később indult útjára A magyar nyelvtörténet forrásai elnevezésű sorozat, mely a kódexeken és leveleken kívül, mert ez utóbbiak a Régi magyar levéltár c. kiadványban kaptak helyet, a más műfajú korai kéziratokat: naplótöredékeket, emlékiratokat, történeti följegyzéseket tartalmazza.

A jelen visszapillantó és összegezésre motiváló alkalommal nyelvemlékeinknek csak egy specifikus nézőpontból kiválasztott rétegével szeretnénk foglalkozni, amelyek egyrészt nem túlságosan ismertek, másrészt pedig közös vonásuk az, hogy a mi tájainkon íródtak, teremtődtek meg, illetve leírójuk, alkotójuk, valamilyen szállal a Délvidékhez kötődik.

Természetszerűen felmerülhet bennünk a kétely: vajon mi értelme van kiragadnunk, leválasztanunk az egyetemes nyelv-

emlékkincsből a „lentség” nyelvi természetét, vajon megtaláljuk-e az elmúlt korok „délvidékének” sajátos szellemi arculatát, specifikumát. E kérdések számtalan érvet és ellenérvet föltételeznek, túlmutatnak a pusztán nyelvészeti érdekű megállapításokon, egyetlen tény azonban megkerülhetetlen és nem kétséges: délvidéki vonatkozású nyelvemlékeinket nem ismeri eléggé közösségünk, vagy ha hallott is némelyikről, nem tudatosodik benne a „tájazonosítás” fontos mozzanata, így nem alakíthat ki hiteles és teljes képet szűkebb pátriájáról, annak ragyogó, felemelkedő aranykoráról, s a törések, hanyatlások nagyságáról sem: egyszerűen nem láthatja szintézisében a megküzdött, megtartó múltat.

Korai délvidéki vonatkozású nyelvemlékeinkkel kapcsolatban még ma is számtalan az egymással szembenálló vélemény, elmélet. Említsünk csak néhányat közülük: összefüggött-e és ha igen, milyen mértékben a bogumilizmus a Jókai-kódexben emgőrzött Ferenc-legenda szellemiségével, mekkora közvetett hatása lehetett a glagolitizmusnak az Érdy-kódexre, mikor kerül végre nyugvópontra Tamás és Bálint bibliafordításának az eredetvizsgálata (vö. Bori, 1973:7).

Mindezek a vitatott részletkérdések, fennálló véleménykülönbségek nem befolyásolják a középkori, középkor végi Szerémség, Szlavónia és Bácska virágzó gazdasági és szellemi életének nagyságáról, irodalmi műhelyeiről kialakult képünket.

S noha a mohácsi vész kétségtelenül óriási törés és kényszerű cezúra a magyar nyelvű írásbeliség „lentségi” vidékein, maradtak emlékeink korábbiakról, de jöttek létre később is.

„Nagy” szövegeinkről most nem szólnék, a Huszita Biblia kódexeivel sokan és sokat foglalkoztunk már, (vö. Rajsli, 1995:, 1996) könyvtárnyi szakirodalom halmozódott föl a mai napig: e bibliánk nyelvének hatása, továbbélése a későbbi kódex-családokban, a magyar irodalmi nyelv kialakulásában betöltött szerepe még sok kutatást fog a jövőben is igényelni (vö. Büky, 1986).

Vannak kevésbé ismert, újonnan fellelt, számunkra azonban igen becses emlékek, így még a Huszita Biblia előtti időből, 1433-ból maradt ránk egy verses ima Laskói Demeter szerzésében. Ezt a mindössze öt soros, 34 magyar szót tartalmazó ksi szöveget Holl Béla, a MTA munkatársa fedezte fel a šibeniki ferences kolostor könyvtárában. Jelentőségét még fokozza az a tény, hogy ez a magyar nyelvű verses könyörgés az Ómagyar Mária-síra-

lom után az eddig ismert második legrégebb magyar verses emlékünknél. Laskói Demeter verses imája esetében a vendégszöveget tartalmazó Liber Demitrii de Lasko című latin nyelvű kódexben talált bejegyzések, tulajdonnevek segítettek a kis szöveg életének feltárásában. Így tudták kikövetkeztetni, hogy a kódex valahol Pécs környékén keletkezett. Maga a kódex valamely középkori káptalani iskolában volt használatos, traktátusokat, értekezéseket tartalmaz, de van benne egy kalendárium is, amelyről következtetni lehetett, hogy bencésektől ered. Megállapították, hogy egyetlen scriptóriumban készült, az írásmód öt ember kézírásáról árulkodik, közülük hárman meg is nevezték magukat, ami viszonylag ritka dolog ebben az időben. A magyar szöveg írása olyannyira tiszta, javításmentes, hogy minden valószínűséggel másolatnak tekinthető. Gondos filológiai munkával felkutatták a szöveg latin eredetijét is, amelyet Laskói Demeter a kornak megfelelő szellemben igen híven lefordított és ide bemásolt.

A megfejtett rejtélyek mellett azonban még mindig megmarad a kérdés: hogyan, miért került a kódex Dalmáciába? Mindez ideig nem sikerült erre választ találni. Tény, hogy a XV. század ötvenes éveiből már van a kódexben zárai bejegyzés, ekkor tehát már messzire került keletkezési helyétől. Erről az értékes kis szövegemlékről a Magyar Könyvszemle jubiláris, 100. számából értesültünk, érdemes lenne nyelvemlékgyűjteményeink újabb kiadásakor felvenni azok törzsanyagába, s mindenesetre valamilyen módon ismertté tenni a mi tájainkon is.

Megjegyezhetjük, hogy a baranyai Laskón született a ferencrendi szerzetes, szónok és tudós Laskai Osvát is, latin nyelvű beszédgyűjteményeit Európa-szerte olvasták.

A rövid lélegzetű vallásos témájú szövegemlék után tekintsünk meg egy világi tárgyat, nevezetesen a Sabác Viadalát, amely egyben legrégebb, eredetiben fennmaradt históriás énekünk. A ránk maradt szöveg 150 soros, egy nagyobb költemény töredéke. Mátyás király egyik fényes haditettét, Sabácvár 1476-i ostromát és bevételét mondja el, tehát hiteles történelmi eseményt, hiszen erről Mátyás levelezéseiben is szó esik, innen tudjuk, hogy az ostrom 1476. jan. - februárjában folyt le. Az eseményeket ugyanígy írja le Gábor püspök is, aki maga is részt vett a harcban, itt idézhetjük Heltai Krónikájának megfelelő mondatát: **Az erdélyi püspök mindenütt jelen vala a hadban, kinek**

Gábrriel vala neve. Mert Király szekretáriusa és íródeákja vala. Fontos ezt kiemelnünk, hiszen a nyelvemlékben semmilyen adat nem utal a szerző személyére, a szöveg viszont azt sugallja, hogy egy ott jelen levő, résztvevő íródeák vetette papírra, a mondatok ugyanis tele vannak átélt heves indulatokkal, friss élményekkel, közvetlen közelről megvilágított apró jelenetekkel, mikroképekkel.

A sabáci várromokat mára már benőtte a gyom, s eltemette a feledés, jobb időkben Matijevics Lajos évente elvitte ide a soros évfolyam hallgatóit egy igazi, élő nyelvtörténeti órára, mára már ez is elképzelhetetlen. Szerencsére kitűnő monográfiánk van e becses költeményről Imre Samu tollából (A Szabács Viadala, Bp., 1958.), aki egyben e könyvében sikeresen oszlatja el a század elejétől növekvő kételyt, miszerint a nyelvemlék jól sikerült XIX. századi hamisítvány. Hogy nem volt könnyű dolga, azzal is illusztrálhatjuk, hogy a szövegemlék eredetiségében olyan tekintélyek is kételkedtek, mint az irodalomtudós Horvát János, vagy a nagy nyelvész Mészöly Gedeon. Imre Samu monográfiájának konklúziójaként nyomatékosan kijelenti: „a Szabács Viadala nyelvéről megállapítható sajátságok beleillenek a XV. század utolsó negyedébe, véleményem szerint nincs a nyelvemléknek egyetlen olyan hangtani jellegzetessége sem, amely ennek ellene mondana” (Imre S.: A Szabács Viadala 72.1.)

A XV. század végén itt a Délvidéken szólal meg magyar nyelvű világi líránk. legkorábbról fennmaradt énekünk a Gergely éneke Jaksics Demeter veszedelméről elnevezést kapta. Eseményleírása folytán kötődne a históriás ének típusú Sabác Viadalához, ez a csonkán maradt, mindössze hét versszaknyi ének azonban már lírai fogantatású: a familiáris siratja benne török kézre került urát beleszöve saját társadalmi helyzetének, a kor szóhasználatában „tisztetségének” semmivé válását is. 1515-ből való Szabadkai Mihálynak Beriszló Péter veszprémi püspök és horvát bán elvesztéséről szerzett éneke, mely műfajilag rokon Gergely sirató énekével, ez is „veszedelem-ének”, ahogyan Gerézdi Rabán nevezte. Egyébként kiváló irodalomtörténészünknek köszönhetjük, hogy A magyar világi líra kezdetei c. monográfiájában 1962-ben közölte az énekek betűhív átírását, kitűnő és körültekintő nyelvészeti apparátussal (Akadémiai Kiadó, 1962., 38-59.). Ezt azért tartom fontosnak kiemelni, mert a későbbi gyűjtemények csak átformált, modernizált, paradox kifejezéssel: „köznyelviesített” formában közlik.

A vidékünkön sarjadó énekköltészet műfajai gazdagságát példázza a mohácsi vész tájáról való énektöredék is, mely mára már belopózott a gyermekdalok, mondókák szövegébe, e két sorát ismerjük: Bátya, bátya, melyik az út Becskerekére? Uram, uram, ez az út Becskerekére. Egy Gyulafehérváron őrzött kódexbe írta be - talán a becsei kolostor szerzetese, Pominóczky Fülöp, s hogy közhasználatban lehetett az ének, az is jelzi, hogy a dallamot is odaírta a sorok alá. (Hogyan éltek elődeink? Szerk.: Hanák Péter, Bp., Gondolat K., 1980. 51. l.)

Megőrződött, gazdag műfaji skálájú nyelvemlékeinket tekintve felötlük a gondolat, hogy nyilvánvalóan sokkal több létezett a mohácsi vész előtti fényes korszakban. Bori Imrét idézem: „Voltak, de az évszázadok nemcsak lerombolták, mit lerombolni lehetett, hanem kimosták az emlékezetből is, hiszen akik az emlékeket őrizhették volna, és emlékezhettek volna, rabszíjra fűzve gyalogoltak török rabszolgapiacok felé vagy húzódtak mind északabbra s mind nyugatabbra vagy keletebbre az egymás után török kézre kerülő várak védelmét elveszítve.” (Híd 1996. május-július 550.1.)

A déli végeken látott pusztulásnak a krónikása Zay Ferenc, aki Szerém Györgytől eltérően magyarul írja meg részben leíró, részben oknyomozó iratát. Kevesen ismerik e XVI. századi emlékiratunkat, amelyben Nándorfehérvár 1521-es elestét örökíti meg a szerző. A memoár teljes címe: Az Landorfejírvár elveszésének oka e vót, és így esött. A Landor (Lándor) változat a címben nem tévedés vagy elírás, hanem a szókezdő hang elhasználásával keletkezett forma.

A szerzőség körüli viták mára már arra nyugvópontra kerültek, hogy egy Valkó megyei humanista, Zay Ferenc írhatta a szöveget, ezt bizonyítja többek között az a kitűnő helyismeret is, amely a műből kilovasható: Szendrő (Smederevo), Havala (Avala-hegy), Posga (Pozsega), Dejákö (Djakovo), Zemlín vagy Zemlén (Zimony) stb.

Zay Ferencről azt tudjuk, hogy pádovai tanulmányai során szerezte humanista műveltségét, II. Lajos környezetéhez tartozott, a mohácsi csatában is részt vett, majd I. Ferdinánd király szolgálta haláláig. Memoóriájában nem az események időrendjét követi, ahogyan a történeti művekben szokás, hanem ahogyan a címben célul tűzi: azokat az okokat, körülményeket, ese-

ményeket sorakoztatja fel, amelyek a legerősebb délvidéki magyar végvár bukásához vezettek. Közben Werbőczy Istvánról, Szapolyai Jánosról fest kitűnő jellemrajzot, a várban rekedt védők hősie, reménytelen harcát szembeállítja a gondatlan, önös érdekeket hajhászó politikai vezetéssel. A történészek arra intenek, hogy e művet történeti forrásként csak óvatosan kell kezelni, ez azonban mit sem von le a nyelvemlék értékeiből.

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1982-ben hasonmás és kritikai szövegkiadásban megjelent Zay memoárja, csak azt sajnálhatjuk, hogy az ilyenféle kiadványokat kis példányszámban nyomják, amihez még hozzájárul, hogy egy vidéki kiadású könyv megszerzése, főleg egy határon túli érdeklődő számára felér egy szélmalomharccal.

Létrejött a török hódoltság ideje alatt a levélműfajnak egy jellegzetesen kordokumentum-értékű változata: a panaszlevél. Vidékünkön Martonosról már a korai 1617-től ismerünk missziliseket, amelyekben a hatalmas adóterhek miatt fordulnak a Kamarához a „martonosi bírák és polgárok”, ahogyan az aláírásban áll. Ezekre a jobbágylevelekre a kanizsai monográfia előmunkálatai során bukkantak, szám szerint öt levél került elő, noha Borovszky Samu a Századok c. folyóiratban 1900-ban felsorol még több mint tízet. Sajnálatos módon - minden törekvésünk ellenére sem sikerült az Országos Levéltárban nyomára bukkanni a többinek.

Hegedűs Antal 1984-ben egész kötetnyi bácskai és bánáti jobbágylevelet tett közzé az 1676-1848-ig terejdő időszakból, [Bácskai és bánáti jobbágylevelek (1676-1848), Újvidék. Forum 1984] elsőként szerkesztve nálunk ilyen természetű kiadványt. A gyűjtemény leveleit nem a nyelvtudomány, hanem a történelmi érdeklődés kielégítésére szánta, ezért ő is „köznyelvesít” (i.m. 8.1.), de a könnyű hozzáférhetőség végett megadja a levelek pontos lelőhelyét. A vajdasági kutató számára sajnos a beszercebányai, pozsonyi, de még a budapesti levéltári kutatás is iluzórikusnak, elérhetetlennek tűnik jelen pillanatban, betűhív közlés hiányában viszont a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti kutatás elképzelhetetlen.

Napjaink sanyarú könyvkiadási lehetőségei közepette ritka az alkalom, de úgy tűnik az igény is, hogy kifogástalan, hibátlan filológiai apparátussal közreadott szövegkritikai kiadások ke-

rüljenek ki a nyomdákban. Még leggondosabban előkészített monográfiáinkban is kísért valamiféle „hagyományozódó”, inerciális adat- és információátvétel, főleg a nagy tekintélyű elődök munkáiból, még akkor is, ha közben csaknem száz esztendő múlt el. Viszont jól tudjuk, a tudomány számára ab ovo nincsenek lezárt tézisek, ahogyan Benkő Loránd állítja (Benkő Loránd: Az Árpádházi-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. Bp., Akadémiai K., 1980. 11. l.), a nyelvtörténetben pedig egy-egy kézirat szöveg átírása, olvasata olykor változatok sorát teszi szükségessé, amit csiszolgatni kell, küszködve a felmerülő lehetőségekkel, meghagyni a kérdőjeleket a későbbi kutatónemzedéknek, mintsem „kisminkelve” lezárni a témát.

Értékes, korai levelekről szóltunk, ki tudja mennyi lappang még levéltárak, irattárak elfelejtett polcain, nem is olyan régen még a zágrábi levéltárban, vagy a Karlócáról Újvidékre átköltözött anyagban.

Mint láttuk, szűkebb tájegységünk esetében igen rugalmasan kell és érdemes felfognunk a nyelvemlék fogalmát, mind a terjedelem, mind pedig a keletkezési időpont tekintetében.

Számunkra nyelvemlék Topolya mezőváros históriája 1808-ból, valmainit Csöbrös István kopácsi énekeskönyve is az 1800-as évek elejéről. Noha műfajilag igen eltérőek, az ami közös e két kézirat esetében: kalandos, viszontagságos történetük. A kéziratok históriás énekeiről Virág Gábor megállapította, hogy az a műfaj egy kései, elprovinciálizálódott változata, írójának André István kántortanítót feltételezi, aki az akkor alig négy-öt éves földbirtokos-utód, Kray Jánosnak ajánlja művét. A nyelvészt ebben a műben főleg a gyakori tájnyelvi elemek ragadják meg: pl. csak a baranyaiak közül található benne 60 valódi tájszó.

Csóbrös István kopácsi énekeskönyve a ma itt élő ember kezében egy eltűnt világ féltve őrizendő darabkája. S itt egy illúzióromboló tényt is meg kell említeni: ez a ritka műfajú katonakönyv átvészelve az itáliai hadjáratokat az élet furcsa fintora következtében éppen háborúban tűnt el. Jung Károly írja: „az a Márs isten, aki Csöbrös életét meghatározta a XIX. század elején, ezúttal katonapoétánk szülőfaluja és környéke táján villogtatta újraköszörült kardját, a XXI. század küszöbén, amikor már azt hihette az ember, hogy a világot a józan ész kormányozza Európának ebben a nyomorult szegletében is. Csöbrös kézirat

tehát hozzáférhetetlenné vált, hogy derűlátás kell ahhoz, hogy lappangó kéziratként számoljunk vele.” (A szerkesztő jegyzete 203.1.)

Pedig ez a kézirat őrizte meg számunkra a XVI. századba visszavezethető Szilágyi és Hagymási c. irodalomtörténeti értékű elbeszélő verset, a katonaköltő bemásolt könyvébe sok neki tetsző bujdosóéneket, búcsúverset, szerelmi dalt, gúnyverset és bordalt, úgy, hogy válogatása és átköltése századokat fog át, és ötvöz egy különös diákos-kántoros, részben félnépi, részben irodalmi igényű gyűjteménnyé.

A két említett kéziratot a Forum kiadó (az utóbbi a Magyar Tanszékkal közös kiadásban) adta közre igényes, szép könyvek formájában. Főleg a kopácsi énekeskönyvben található meg a kéziratot méltán megillető filológiai szerelés, az írásmódot, az átírást is érintő módszertani megjegyzés, ami ha nem is pótolja a hasonmást, megbízhatóbb alapul szolgál a sokoldalú tanulmányozáshoz.

Csakis így válhatnak e hozzánk közeli, s egyszersmind olyanmilyre távolinak tűnő értékek közkinccsé, mindnyájunk számára elérhető, élő történelemmé.

Nemzedékről nemzedékre átmentett archaikus imádságok, idősök által vezetett évkönyvek, kalendáriumok üres oldalára bejegyzett köszöntők, bájolók: ezek mind itt vannak körülöttnünk, csak éppen észre kell venni őket, s megóvni az enyészettől. Ez egy olyan nemes munka, amelyben összefonódik a nyelvtörténet, a helytörténet, a művelődéstörténet, a hagyományőrzés.

Irodalom

Bori Imre (1973) Irodalmi hagyományaink. Újvidék: Forum

Büky Béla. (1986) A pszichikumra vonatkozó szókincs korai rétege a magyarban. Budapest: Akadémiai K.

Rajslí Ilona. (1995) Délvidéki nyelvelmékeink I. Nyelvtörténeti tanulmányok. Szeged: Betli Bt.

Rajslí Ilona (1996) Délvidéki nyelvelmékeink II. Az Aporkódex szótára. Budapest: Betli Bt.